

зуюцца ўнутранай праблемнай дынамікай, ідэйна-эстэтычнай супярэчнасцю і сацыяльна-грамадскай амбівалентнасцю [3].

Такім чынам, можна сцвердзіць, што польскія палітычныя, сацыяльна-грамадскія і культурныя рэаліі ў рознай ступені і насычанасці адгукаюцца своеасаблівым рэхам ва ўсёй творчасці беларускіх пісьменнікаў Польшчы.

Літаратура

1. Валкавыцкі, Г. Віры. Нататкі рэдактара / Г. Валкавыцкі. — Беласток, 1991.
2. Сяднёў, М. Масеева кніга / М. Сяднёў. — Мінск, 1994.
3. Чыквін, Я. Лісце срэбнай таполі. З польскай лірыкі XX ст. / Я. Чыквін. — Беласток, 1999.
4. Чыквін, Я. Адно жыццё. Выбранае / Я. Чыквін. — Беласток, 2009.
5. Шаховіч, М. Пад сузор'ямі / М. Шаховіч. — Беласток, 1998.
6. Akiner, Sh. Suczasnija bielaruskija piśmienniki u Polsce / Sh. Akiner. — Bielastok, 1982.
7. Janowicz, S. Białoruś, Białoruś / S. Janowicz. — Warszawa, 1987.
8. Książd Baka powrócił do źródła // Gazeta Wyborcza. — 2011. — 2 czerwca.

Андрусь Унучак (Мінск, Беларусь)

РАСІЙСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ПАЛІТЫКА НА ЗЕМЛЯХ БЫЛОГА ВКЛ: «ПОЛЬСКАЕ ПЫТАННЕ» І БЕЛАРУСКАЯ ІДЭЯ 1863–1914 ГГ.

Пішучы пра другую палову ХІ — пачатак ХХ ст. у кантэксце існай сёння беларускай дзяржавы, нельга не закрануць прынамсі два найважнейшыя аспекты, якія аказалі на ўзнікненне гэтай дзяржавы найбольш вызначальны ўплыў. Гаворка пра расійскую нацыянальную палітыку і «польскае пытанне».

Нельга не адзначыць, што «польскае пытанне» ў палітычнай гісторыі Беларусі другой паловы ХІХ — пачатку ХХ ст. было, і ў многім працягвае быць, адным з самых «балючых» у гісторыі не толькі Беларусі, але і рэгіёну ўсёй былой Рэчы Паспалітай і часткова Расіі.

Як відаць з гістарычных крыніцаў, менавіта «польскае пытанне», «паланізм» быў асноўнай пагрозай для панавання Расійскай імперыі на землях былога Вялікага Княства Літоўскага, якія, паводле сучаснага расійскага гісторыка Міхаіла Далбілава, складалі «стратэгічна важную перыферыю Расійскай імперыі» [10, с. 15]. З іншага боку, «польскае пытанне» тычылася

не столькі Царства Польскага, колькі «Паўночна-Заходняга краю». Менавіта тут ішла найбольш упартая і запятая барацьба.

Пытаннем нацыянальнай палітыкі Расійскай імперыі на землях былога ВКЛ у другой палове ХІХ — пачатку ХХ ст. прысвечана даволі значная паводле аб'ёму і абсягу закранутых пытанняў навуковая літаратура [8; 10; 18; 29; 39; 42; 43; 45]. Аднак у гэтай масе кніг і артыкулаў, на жаль, недастатковае месца займаюць менавіта беларускія даследаванні, працы беларускіх гісторыкаў. Комплекснымі даследаваннямі беларускага нацыянальнага руху і расійскай нацыянальнай палітыкі з прафесійных беларускіх гісторыкаў сучаснага перыяду сярод іншых займаюцца Аляксандр Смалянчук [28; 29], Сяргей Токць [30; 31; 32]; з іншага боку «барыкадаў» знаходзіцца Аляксандр Бендзін [6], які ацэньвае беларускую гісторыю з расійскіх пазіцый. Тут наўмысна прыводжу толькі тых аўтараў, якія даследуюць і ацэньваюць нацыятворчыя працэсы ў Беларусі другой паловы ХІХ — пачатку ХХ ст. Шырэй пра гістарыяграфію — праблемы ёсць у акадэмічным выданні пад рэдакцыяй Валянціны Яноўскай «На шляху станаўлення беларускай нацыі» [22]. Увогуле ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі, па сутнасці, існуюць дзве групы даследчыкаў: тыя, хто лічыць, што русіфікацыя — гэта зло, і тыя, хто ўпэўнены, што гэта дабро. Адназначна, па-рознаму яны ставяцца і да «польскага пытання», і да беларускага нацыянальнага руху.

Да тэрміналагічнага пытання

Сам тэрмін «польскае пытанне» ў кантэксце дадзенай тэмы мае два асноўныя значэнні [2; 15; 26; 34]. Па-першае, гэта ідэалагічная барацьба паміж расійцамі і палякамі, Расіяй і Польшчай; па-другое, гэта палітыка царскага ўрада, скіраваная на русіфікацыю Беларусі. У фондзе куратара Віленскай навучальнай акругі (ВНА) Івана Карнілава, які захоўваецца ў аддзеле рукапісаў Расійскай нацыянальнай бібліятэкі ў Пецярбургу, ёсць дакумент з характэрным загалоўкам «Запіска пра падтрымку генерал-губернатарам Паўночна-Заходняга краю Аляксандрам Львовічам Патапавым польскіх элементаў і пра пераслед службоўцаў, якія праводзілі русіфікацыю ў Віленскай навучальнай акрузе»¹.

І. Карнілаў, адзін з галоўных ідэолагаў палітыкі «обрусення» краю, сцвярджаў, што русіфікацыя ВНА была скіравана супраць «польскіх элементаў». У іншай сваёй запісцы, датаванай 1864 г., той жа І. Карнілаў называў бела-

¹ Аддзел рукапісаў Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі ў Пецярбургу (далей — АР РНБ). Ф. 377. Спр. 11. Арк. 1. «Записка о поддержке генерал-губернатором Северо-Западного края Александра Львовича Потаповым польских элементов и о преследовании служащих, проводивших русификацию в Виленском учебном округе». (Переклад з рускай мовы ў артыкуле наш. — А. У.)

рускія землі «тутэйшыя карэнныя рускія губерні», аднак адначасова падкрэсліваў, што «ўвесь цяжар барацьбы з дзяржаўнымі і народнымі зладзеямі абрынулася ў гэтым краі на адзін толькі ўрад»¹. Гэта значыць, і сам ідэолаг «мураўёўскай сістэмы» гэта ўскосна прызнаваў, што барацьба з «паланізмам» дэ-факта не мела падтрымкі мясцовага, у разуменні расійскай адміністрацыі — «рускага», насельніцтва краю. Такім чынам, для ўсіх грамадскіх сілаў былога Вялікага Княства Літоўскага — і прыездных, і мясцовых — было дастаткова ясна, што тэорыя аб «спрадвечных рускіх землях» супярэчыла рэальнаму становішчу спраў.

З гэтай прычыны тым, хто прыехаў русіфікаваць Беларусь пасля паўстання 1863 г., тэрмінова трэба было вызначацца з паняццем «паланізм», «польскія ўплывы», «польская прапаганда» і г. д. Згаданы вышэй І. Карнілаў даў у 1864 г. пэўную дэфініцыю «паланізму», якая з'яўляецца вельмі карыснай для разумення ўсёй нацыянальнай палітыкі Расійскай імперыі на беларускіх землях. Ён пісаў: «Так званая польская прапаганда ёсць свайго роду звыродлівая форма мясцовай цывілізацыі»². Іншымі словамі, усё тое, што было нерасійскім у культурным і грамадскім жыцці беларускіх земляў, магло быць патэнцыйна залічана да «польскай прапаганды», да т. зв. паланізму.

Польскі гісторык Анджэй Раманоўскі абгрунтавана лічыць, што назва *Польшча* ў XIX ст. мела зборны характар і была шырэйшым паняццем, чым Літва і Карона. На ўсходзе Польшча заканчвалася Смаленскам. Як пацверджанне гэтага тэзіса ён прыводзіць фрагмент успамінаў Эдварда Вайніловіча (1847–1928), які пісаў: «Пра краіну, якая ляжыць за Дняпром, на захадзе кажучь: Польшча» [4, с. 84]. Такім чынам, можна з упэўненасцю сказаць, што ўся спадчына Рэчы Паспалітай Абодвух народаў у XIX ст. атрымала назву «польскай»; гэты тэрмін ужывалі і расійскія ўлады, і адукаваныя пласты насельніцтва беларускіх земляў. Паводле А. Раманоўскага, «польскі» ў той час азначала прыкладна тое ж, што «брытанскі» ў дачыненні да земляў Вялікабрытаніі, а пазней Аб'яднанага Каралеўства [44, с. 85]. Паасобку жылі англічане, шатландцы, уэльсцы і інш., але разам яны былі брытанцамі. Праблема, такім чынам, палягала ў тым, што назвы «паляк, польскі» ўтрымлівалі выразна акрэслены этнічны змест і не маглі разглядацца як умоўна нейтральныя.

Беларускі даследчык Дзмітрый Матвейчык у даследаванні, прысвечаным эміграцыі з беларуска-літоўскіх земляў пасля паўстання 1830–1831 гг., піша пра шматузроўневы характар свядомасці палітычных эмігрантаў — сўрапец, паляк, ліцвін, дзе назва «паляк» азначала выходцаў з земляў былой Рэчы Паспалітай [17, с. 76]. Такім чынам, шляхціц беларускіх земляў пачуваў сябе «апошнім сўрапейцам на ўсходзе», «палякам» — спадкаемцам найвялікшай рэспублікі ў Еўропе, і «ліцвінам» — прадстаўніком канкрэтнага сўрапей-

скага народа. Іншымі словамі кажучы, у гэтай трыядзе толькі «ліцвін» быў этнонімам. Мэта ж расійскай палітычнай прапаганды палягала ў замацаванні этнічнага зместу назвы «паляк» як адзінага магчымага. Такім чынам, «паланізацыя» часоў Рэчы Паспалітай і русіфікацыя ў Расійскай імперыі павінны былі разглядацца як з'явы аднаго парадку.

Расійскім элітам, якія сутыкнуліся са шматузроўневай свядомасцю насельніцтва беларускіх земляў, не заставалася нічога іншага, як прапанаваць падобную да трыяды «сўрапец — паляк — ліцвін» расійскую двухузроўневую схему ідэнтычнасці, якая была створана ў ранейшыя часы ў выглядзе канцэпцыі т. зв. трыадзінага рускага народа: велікарусаў, маларусаў і беларусаў. У гэтай схеме пакідалася месца для беларускай тоеснасці, але яна насіла падпарадкаваны характар у адносінах да «агульнарускай». Галоўным ворагам гэтай тоеснасці абвешчаўся «паланізм», паколькі ён не мог быць асіміляваны і ўпісаны ў «руска-беларускую» схему. Само існаванне «паланізму» падрывала канцэпцыю трыадзінага «рускага» народа.

Напярэдадні Першай сусветнай вайны ў 1914 г. мінскі губернатар Аляксандр Гірсе падаў у Савет міністраў Расійскай імперыі дакладную запіску «Аб захадах, якія могуць умацаваць нацыянальную самасвядомасць беларусаў і супрацьдзейнічаць іх паланізацыі»¹. У гэтай запісцы ён адзначаў, што «Мерапрыемствы, пакладзеныя ў аснову нашай ускраіннай палітыкі графам Міхаілам Мікаласевічам Мураўёвым, стварылі ўмовы, спрыяльныя для паступальнага руху рускіх пачаткаў і развіцця расійскай культуры ў краі коштам польскай»². Выходзіла, што «ўмацаванне нацыянальнай самасвядомасці беларусаў» не магло адбыцца без замяшчэння польскай культуры ў краі, культурай расійскай. Разам з гэтым, паводле мінскага губернатара, нават праз 50 гадоў пасля ўсталявання «мураўёўскай сістэмы» кіравання на землях былога ВКЛ было зразумела, «што рускі элемент у краі яшчэ недастаткова ўмацаваўся, каб уласнымі сіламі адстаяць край для Расіі і для расійскай культуры»³.

Такім чынам, у апошнія гады існавання Расійскай імперыі чыноўнікі высокага рангу вымушаны былі канстатаваць, што без дапамогі дзяржавы русіфікацыя беларускіх земляў немагчымая. Бо пры «адкрытым сутыкненні дзвюх варожых адна адной культураў (маюцца на ўвазе расійская і польская. — А. У.)»⁴ расійская, на іх думку, не мела ніякіх шанцаў без «адміністрацыйнага рэсурсу».

¹ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у Пецярбургу (далей — РДГА). Ф. 1405. Воп. 532, Спр. 748. «О мерах могущих укрепить национальное самосознание белорусов и противодействовать их полонизации».

² РДГА. Ф. 1405. Воп. 532. Спр. 748. Арк. 1.

³ РДГА. Ф. 1405. Воп. 532. Спр. 748. Арк. 1.

⁴ РДГА. Ф. 1405. Воп. 532. Спр. 748. Арк. 1.

¹ АР РНБ. Ф. 377. Спр. 36. Арк. 1.

² АР РНБ. Ф. 377. Спр. 36. Арк. 1.

У такіх умовах на гістарычную арэну выйшаў беларускі рух. Цяжка не пагадзіцца з тымі навукоўцамі, якія лічылі і лічаць адным з пачынальнікаў беларускай нацыянальнай ідэалогіі правадыра паўстання 1863 г. на беларуска-літоўскіх землях Кастуся Каліноўскага (1838–1864). Сапраўды, у яго ідэйнай спадчыне шмат таго, што можа быць інтэрпрэтавана як складнік сучаснай беларускай нацыянальнай ідэі. У адным са сваіх самых знакамітых твораў «Лісты з-пад шыбеніцы» Кастусь Каліноўскі пісаў: «хто хоча дазнаці праўдзівага смаку, няхай сам пажыве пад рондам маскоўскім, то і паглядзіць, якое дабрадзейства мужыкі мелі; ось то для чаго кажам: што польскае дзела гэта наша дзела, гэта вольнасці дзела» [14, с. 43]¹. У перадсмяротнай «Тлумачальнай запісцы», якую ён склаў расійскаму следству 28 лютага 1864 г., занатавана: «Выпрацаванае гісторыяй спачуванне Літвы да Польшчы, якое найбольш узмацнілася падчас расійскага панавання (факт, на які варта звярнуць увагу), перамагло ўсялякія акалічнасці, якія былі супраць паўстання, і Літва зварухнулася» [14, с. 142]. У гэтых радках правадыр паўстання адначасова і салідарызуюцца з «польскім дзелам», і дыстанцыруюцца ад Польшчы, да якой у Літвы ёсць толькі «спачуванне».

Такім чынам, паступова расчышчаецца поле для аналізу «польскага пытання», сутнасць якога палягае ў барацьбе Расійскай імперыі з «цывілізацыйнай былога Вялікага Княства Літоўскага» на беларускіх землях. У гэтых умовах натуральнай задачай выхадцаў з былога ВКЛ было не даць загінуць «польскаму дзелу», што яны і рабілі ў часе паўстання 1863 г. і пасля яго.

Дзяржаўная палітыка: ідэалогія і практыка

Ідэалагамі барацьбы з «польскімі ўплывамі» на «рускіх землях» былі расійскія чыноўнікі, якія гэтую палітыку і ажыццяўлялі, а таксама інтэлектуалы (навукоўцы, святары, публіцысты), якія прэзентавалі сябе выразнікамі расійскай грамадскай думкі. Часам абедзве гэтыя функцыі спалучаліся ў адной асобе (прыгадаем, напрыклад, Пампсея Бацюшкава, пра што ніжэй).

Калі чыноўнікі ў сваёй масе былі асабіста прысутныя ў краі, то для інтэлектуалаў гэта не было правілам. Што датычыцца канчатковай мэты расійскай нацыянальнай палітыкі ў краі, то тут можна пагадзіцца з польскім гісторыкам Вітальдам Радкевічам пра тое, што яна, прынамсі да 1904 г., палягала ў поўнай лінгвістычнай і культурнай русіфікацыі нерасійскага насельніцтва заходніх губерняў Расійскай імперыі [42, с. 13]. Зыходзячы з гэтага відавочна, што палітыка русіфікацыі датычылася дзвюх сфераў — рэлігійнай і моўнай. Гэта і будзе ў фокусе нашага разгляду ў дачыненні як да расійскай нацыянальнай палітыкі, так і да беларускага нацыянальнага руху.

Такім чынам, пачнём з чыноўнікаў. Расійскія ўрадоўцы лічылі ці/і вымушаныя былі лічыць край «рускім». У сярэдзіне XIX ст. пачала ўводзіцца ў шырэйшы грамадскі ўжытак формула, згодна з якой практычна ўсё насельніцтва краю, за выключэннем хіба габрэяў і мусульман, было абвешчана «рускім». У 1857 г. віцэ-дырэктар расійскага Дэпартаменту духоўных спраў інішаземных веравызнанняў Пампсей Бацюшкаў склаў «Дакладную запіску ў Міністэрства Унутраных спраў па пытанні ўсталявання праваслаўных цэркваў у абшарніцкіх маёнтках Заходняга краю»¹. Тут ён канстатаваў кепскае становішча праваслаўнай канфесіі ў «Паўночна-Заходнім краі», неахвоту мясцовых абшарнікаў хоць некалькі спрыяць мясцовым праваслаўным ва ўзвядзенні царкоўных будынкаў.

У згаданай запісцы, дакладней у чарнавіку, які ён шмат разоў правіў, П. Бацюшкаў даў «гістарычнае тлумачэнне» такога становішча праваслаўя на землях былога ВКЛ: «Продкі дваране абшарнікаў Заходніх губерняў, за вельмі малымі выключэннямі, былі спрадвечу Рускімі — паводле паходжання і мовы, і да канца XVI стагоддзя, непахіснымі ў праваслаўі. Але калі, у цараванне Жыгімонта III са з'яўленнем Езуітаў у Літве пачаліся ганенні за веру, тады многія княскія і дваранскія роды перасяліліся ў Вялікую Расію, іншыя ж пакінуўшы праваслаўе, перайшлі да дагматаў Заходняга вучэння пасярэдніцтвам Уніі, названай, паводле справядлівага выслоўя таго часу, мастом для пераходу з Праваслаўя ў Лацінства»². Для нашага сюжэту гэтая запіска каштоўная тым, што ілюструе, наколькі шчыльна была пераплецена канфесійная прыналежнасць з нацыянальнасцю ў расійскім урадавым дыскурсе. І з іншага боку, яна паказвае перакананасць расійскіх урадоўцаў у тым, што насельніцтва беларускіх земляў спрадвечу было «рускім і праваслаўным».

Ужо ў канцы сваёй кар'еры, у 1886 г., пішучы пра захады супраць недазволеннага навучання на польскай мове, П. Бацюшкаў паведамляе, што ў 1863 г. у навучальных установах «Паўночна-Заходняга краю» «Вучні да такой ступені заразіліся сучаснымі марамі, што былі і такія выпадкі, калі выхаванцы дзёрзка і прама адмаўляліся займацца расійскай мовай і расійскай гісторыяй, як прадметамі для іх цалкам непатрэбнымі»³. Пасля гэтага ён дадаў свой каментар, з якога вынікае, што такая сітуацыя была ва ўрадавых навучальных установах; што ж тады казаць пра ўстановы прыватныя, якія зрабіліся апірышчам «польскай фанатычнай прапаганды»?

Такім чынам, праглядаючы пісьмовую спадчыну нават аднаго расійскага чыноўніка, мы можам заўважыць пэўныя ўнутраныя супярэчнасці паміж

¹ АР РНБ. Ф. 52. Спр. 13. Арк. 1–14. «Докладная записка в Министерство Внутренних Дел по вопросу устройства православных церквей в помещичьих имениях Западного края».

² АР РНБ. Ф. 52. Спр. 13. Арк. 6.

³ АР РНБ. Ф. 52. Спр. 62. Арк. 57.

¹ Тут і далей праваліс беларускамоўных твораў захаваны. — А. У.

ідзійнымі ўстаноўкамі і рэальнай практыкай жыцця. Безумоўна, прызнаць, што гэты край не расійскі, чыноўнікі не маглі, таму ўзнікала версія «польскай змовы», «польскай інтрыгі», якая будзе пастаянна функцыянаваць у расійскім дыскурсе аж да калапсу імперыі і фрагментарна ўзнікае ў сённяшняй Беларусі.

Што ж тычыцца навуковых даследаванняў, то тут зноў прывядзём прыклад П. Бацюшкава, які шмат папрацаваў для складання «Атласа па веравызнанню і племянному складу мясцовага насельніцтва»¹. Пры складанні гэтага «Атласа» ён карыстаўся напрацоўкамі расійскіх вайскоўцаў і супрацоўнікаў Дэпартаменту духоўных спраў замежных веравызнанняў. У тлумачальнай запісцы 1889 г., у якой апісаны працэс складання гэтага «Атласа», П. Бацюшкаў пісаў: «Табліцы племянной мяжы Атласа паказалі, між іншага, што колькасць палякаў, якія жывуць у літоўскіх, беларускіх і маларасійскіх губернях не дасягае ўвогуле 9 % усёй колькасці жыхароў заходняга краю, але ёсць губерні, дзе яны не складаюць і 1 %»². Далей пра веравызнанне: «Пры разглядзе табліц і мапаў відавочна, што, за выключэннем Ковенскай губерні і некаторых мясцовасцяў Віленскай і Гродзенскай, якія даволі густа заселены латынянамі (жмудзю, латышамі, літвінамі і вельмі малым працэнтам палякаў), ва ўсіх астатніх мясцовасцях пануючая вера — праваслаўе»³.

Тут можна казаць пра цікавы метадалагічны падыход. А менавіта пра тое, што браліся разам «Паўночна-Заходні» і «Паўднёва-Заходні край», ці сённяшняя Літва, Беларусь і Украіна. Пасля «даказвалася», што ўвесь край не польскі і не каталіцкі, а значыць — рускі і праваслаўны, а вялікая колькасць касцёлаў і капліц створаны толькі і выключна для празелітызму.

Цікава, што той самы П. Бацюшкаў у «Запісцы з падрабязным праектам меркаванага другога выдання Атласа Заходне-рускага краю. 1862 г.»⁴, паказваў малюнак, які значна адрозніваўся ад вышэйзгаданага. Паводле яго звестак выходзіла, што напярэдадні паўстання «ўсіх жыхароў у дзевяці заходніх губернях лічыцца 10 659 712 душ абодвух палоў. З гэтай колькасці праваслаўных — 62,56 %; рыма-католікаў — 24,7 %; іўдзеяў — 11,07 %; стараабрадцаў — 0,98 %; пратэстантаў — 0,62 %. Племянная градацыя падасца ў наступным выглядзе: рускіх — 67,2 %, яўрэяў — 11,07 %, палякаў — 8,86 %, літоўцаў — 6,01 %, жмудзі — 4,29 %, латышоў — 1,75 %»⁵. Выходзіць, што католікі складаюць амаль чвэрць насельніцтва краю, а праваслаўныя не такую ўжо абсалютную большасць і што каля 3 % «рускіх» былі католікамі. Гэтыя

¹ АР РНБ. Ф. 52. Спр. 94. Арк. 1. «Атлас по вероисповеданиям и по племенному составу местного населения».

² АР РНБ. Ф. 52. Спр. 94. Арк. 3.

³ АР РНБ. Ф. 52. Спр. 94. Арк. 3.

⁴ АР РНБ. Ф. 52. Спр. 77. Арк. 1. «Записка с подробным проектом предполагаемого второго издания Атласа Западно-русского края».

⁵ АР РНБ. Ф. 52. Спр. 77. Арк. 4–5.

лічбы ўлічаюць украінскія губерні, дзе працэнт праваслаўных быў даволі вялікі. Відавочна, што русіфікатарская палітыка пасляпаўстанніцкага часу адбілася і на «статыстыцы». Варта таксама заўважыць, што гэтыя запіскі П. Бацюшкава былі чарнавікамі, якія ён пасылаў у Пецярбург на зацвярджэнне.

Як паказаў літоўскі даследчык Дарус Сталонас, за 1863–1867 гг. з каталіцтва ў праваслаўе было пераведзена каля 75 тысяч асобаў у 6 губернях «Паўночна-Заходняга краю», ці 0,75 % ад насельніцтва 9 заходніх губерняў, якія П. Бацюшкава залічваліся да «заходнярускіх». На думку Д. Сталонаса, у асноўным удавалася перавесці ў праваслаўе беларусаў, якія, у адрозненне ад літоўцаў, не мелі «рэлігійнага фанатызму» [45, с. 134, 135, 182].

Расійскія імперскія ўлады шчодро фінансавалі расійскі друк на беларускіх землях. Так, толькі на выданне «Памятников русской старины в Западных губерниях» у 1870 г. было выдаткавана з фондаў МУС 2 тысячы рублёў, якія павінны былі атрымаць акруговы інспектар ВНА і мастак акадэмік Іван Трутнеў для мастацкага афармлення выдання¹.

Разам з гэтым уся палітыка Расійскай імперыі на беларускіх землях спрыяла глыбейшаму вывучэнню беларускай гісторыі, мовы, фальклору і г. д. Найлепшым прыкладам з'яўляецца Яўхім Карскі, які ўвайшоў у навуку як сур'ёзны даследчык у 1880-я гг. Менавіта на даследаванне 24-гадовага Я. Карскага «Обзор звуков и форм белорусской речи» спасылаўся грунтоўны 82-тамовы слоўнік Бракгаўза і Эфрона пры апісанні межаў расселення беларусаў [1]. Знакамітыя «Бѣлоруссы» Я. Карскага, матэрыялы якіх пазней выкарыстоўваліся дзесячамі беларускага нацыянальнага руху, пісаліся ў межах расійскай навуковай сістэмы, на рускай мове і на сродкі, выдаткаваныя віленскім генерал-губернатарам князем Пятром Святаполк-Мірскім [33, с. 145; Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 610, воп. 1, спр. 47, арк. 1 (звесткі У. Ляхоўскага)]. Высновы Я. Карскага сведчылі, што расійскай навуковай грамадскасці патрэбна змяняць свой погляд на Беларусь і беларусаў. Ён па-акадэмічнаму грунтоўна паказаў і даказаў, што беларусы існуюць як самастойны і самабытны народ.

Такім чынам, да пачатку XX ст. у расійскай навуцы, а значыць і ў грамадскай думцы, паступова вымалёўвалася «беларускае пытанне». Пішучы ў канцы 1903 г. свой «Всеподданнейший отчёт», віленскі генерал-губернатар князь П. Святаполк-Мірскі ў раздзеле пад назвай «Белорусское племя» пісаў, што беларусы, не маючы ні палітычнага, ні культурнага мінулага, непазбежна павінны зліцца з расійцамі ці палякамі і што ўраду лепш рабіць акцэнт на «агульнарускае» паходжанне беларусаў, не размяжоўваючы іх паводле канфесійнай прыкметы [40, с. 93–94]. Дэ-факта гэта было прызнанне існавання «беларускага пытання» як такога. Большую частку «беларускага» раздзела свайго «Отчёта» генерал-губернатар прысвяціў мове дадатковага набажэн-

¹ АР РНБ. Ф. 52. Спр. 107. Арк. 1.

ства ў касцёле. Ён выразна стаяў на тым, каб расійская мова была ўведзена ў касцельнае набажэнства на беларускіх землях любым коштам, адзначаючы, што нізкі ўзровень «нацыянальнай самасвядомасці ў беларусаў (мелася на ўвазе расійская свядомасць. — А. У.)» прыводзіць да таго, што выпускнікі Віленскай духоўнай семінары вельмі хутка паланізуюцца, што выяўлялася ў іх неспрыяльным стаўленні да «ўсяго ўрадавага і расійскага». Віленскі генерал-губернатар тут супрацьпастаўляў беларусам літоўцаў, якія змагаліся супраць польскай мовы ў касцёле [40, с. 95–97].

Пасля рэвалюцыйных падзеяў 1905–1907 гг. улады імперыі былі змушаны карэктаваць рыторыку і тактыку барацьбы супраць «паланізму». У пецярбургскім зборніку «Белорусы. Обзор русской периодической печати», дзе друкаваліся агляды расійскамоўнай прэсы па «беларускаму пытанню», адзначалася, што расійцы не змагаюцца супраць польскай культуры і мовы, яны толькі прагнуць зрабіць палякаў вернымі імперыі, пазбавіць іх думкі пра паўстанне [5, с. 1].

Разам з тым вялікая грамадска-палітычная сіла касцёла прызнавалася ўсім, хто жыў у краі: палякамі, расійцамі, беларусамі і літоўцамі. Так, у заходнярускай газеце «Белорусская жизнь» канстатавалася: «Прафесар А. Пагодзін, з’яўляючыся зацятым ворагам расійскага нацыяналізму, паказвае, што менавіта ў нашы дні, у эпоху асаблівых ганенняў на палякаў, яны, моцныя сваёй культурай, заваёўваюць новыя і новыя пазіцыі. Калі б прафесар лепш ведаў мясцовыя варункі, ён не казаў бы, што “культурны ўплыў, а не ўраднік, не паліцэйскі рэжым з’яўляюцца пераможцамі”; ён прызнаў бы разам з намі, што рускі нацыяналізм са сваім ураднікам саступае не польскай культуры, значна слабейшай, чым расійская, а польскаму клерыкалізму... Культура застаецца ўбаку. Проста ксёндз перамагае ўрадніка» [5, с. 9].

Прарасійская эліта ў Беларусі пачала актыўна рэкрутавацца толькі на пачатку XX ст., у якасці прыкладу можна прывесці выдаўца «Белорусской жизни» Лук’яна Саланевіча і старшыню таварыства «Крестьянин» Сяргея Кавалюка. Прывядзём толькі адзін прыклад — «павераны пры Мінскім Акруговым Судзе і Віленскай Судовай палатцы» Іван Чыгіроў у 1912 г. вырашыў выдаваць газету «Минская Русская Жизнь» «па наступнай праграме: 1) агляд агульнадзяржаўнага, краёвага і мясцовага палітычнага жыцця ў мэтах умацавання ўсведамлення рускага народнага адзінства, непадзельнасці Расійскай імперыі і абароны ва ўсіх яе частках панавання рускай народнасці, умацавання Расійскай дзяржаўнасці на прынцыпах самадзяржаўнай улады Цара ў яднанні з заканадаўчым прадстаўніцтвам»¹.

Праект выдання такой газеты І. Чыгіроў падаў у канцылярыю мінскага губернатара. Той зрабіў запыт нахонт І. Чыгірова мінскаму паліцмайстару, які

сбраў і 10 красавіка 1913 г. перадаў у канцылярыю губернатара асноўныя біяграфічныя звесткі прасіцеля дазволу. Тут мы прыводзім даволі вялікую цытату, каб было зразумела, што за людзі маглі займацца расійскім выдавецтвам у Беларусі: «Іван Дзмітрыевіч Чыгіроў, які падаў заяву пра свой намер выдаваць у горадзе Мінску газету пад назвай “Минская Русская Жизнь”, мае 47 год, паходзіць з сялян Вызненскай воласці Слуцкага павета; выхоўваўся ў Нясвіжскай настаўніцкай семінары, адкуль звольнены з 1-га класа, але за што менавіта невядома; ён жа, хаваючы гэта, заяўляе, што выхоўваўся ў Рыбінскай класічнай гімназіі, адкуль нібыта выбыў па прашэнні з 6 класа, але доказаў гэтага ніякіх не мае. У г. Мінску Чыгіроў жыве з 1893 г., а да гэтага часу з 1889 г. жыў у Мінскім павеце, служыў валасным пісарам Астравыцка-Гарадзецкай воласці. У 1893 г. быў прызначаны памочнікам прыстава Мінскай гарадской паліцыі, з гэтай пасады звольнены 29 сакавіка 1895 г., як відаць са справы, па прашэнні. Пасля гэтага ён служыў пісарам у Кантролі Лібава-Роменскай чыгункі і, у той жа час трапіўшы на службу ў кантору Мінскага архірэйскага дома, быццам бы атрымаў у свае рукі прывядзенне ў парадак маёмасных спраў, пасля трохгадовага выканання гэтага абавязку займеў капітал у некалькі тысяч рублёў. Пазней пры падтрымцы нябожчыка Праасвяшчэннага Міхаіла атрымаў пасведчанне на званне прыватнага паверанага пры Мінскім акруговым судзе і ў гэтым званні застаецца да гэтага часу»¹. Відавочна, што чалавек, які прэтэндаваў на ролю заснавальніка газеты, меў ужо не вельмі чыстую, прынамсі ў фінансавым плане, рэпутацыю. Выданне, як відаць, не адбылося. Увогуле ж, практычна ўсе выданні расійскага шавіністычнага накірунку, якія выдаваліся ў Беларусі, выходзілі з казённай падтрымкай.

Беларуская ідэя і «польскае пытанне»

У 1880-я гг. у асяроддзі беларускіх народнікаў, якія ў большасці сваёй гуртаваліся вакол выдання пад назвай «Гомон» і хіба што ўпершыню пачалі распрацоўваць беларускую нацыянальную ідэалогію ў сучасным выглядзе, пачынае зараджацца і выяўляцца адметны погляд на «польскае пытанне». Значым, што народнікі прэтэндавалі на тое каб гаварыць ад імя «ўсяго» беларускага народа. У сваіх «Письмах о Белоруссии» аўтар-народнік пад псеўданімам *Даніла Баравік* напісаў: «Вышэйшы клас беларускага народа, які не паспеў дастаткова развіць сваю самабытнасць (пачынаючы з XV ст. — А. У.), без асаблівых цяжкасцяў прыняў заманлівую польскую культуру як мацнейшую і гістарычна больш развітую» [24, с. 26].

Такім чынам, аўтар «Писем о Белоруссии» выразна канстатаваў добраахвотны працэс самапаланізацыі, калі так можна сказаць, беларускага «культурнага класа». Цікава, што ён выразна сцвярджаў, што «просты народ» не мог

¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей — НГАБ). Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8194. Арк. 1.

¹ НГАБ. Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8194. Арк. 23.

успрыняць польскую культуру з-за прыгоннага права, і адначасова ўжываў тэрмін «Западная Россия» ў дачыненні да беларускіх земляў [24, с. 26]. Пры апісанні вынікаў падзеяў Рэчы Паспалітай Даніла Баравік выказваецца так: «беларускі народ **перайшоў** (выдзелена мной. — А. У.) пад уладу Расіі» [24, с. 26]. Пасля ж паўстання 1863 г., паводле яго, у Беларусі распачалася ўзмоцненая гвалтоўная русіфікацыя, якую праводзілі «дзятели-чиновники», але «справа іх ніколі не рухасца наперад, нават церпіць фіяска» [24, с. 28].

Беларускія народнікі, ці, як яны самі сябе называлі, «беларуская група “Народная Воля”», былі выхадцамі з каталіцкага асяроддзя Усходняй Беларусі, але пісалі свае творы па-руску, тлумачачы гэта тым, што беларуская мова пакуль не такая развітая, каб на ёй пісаць палітычныя тэксты. Аднак нават яны, самі дастаткова зрусіфікаваныя, пісалі, што русіфікацыя ў Беларусі не мае шанцаў, паколькі ёсць уласнабеларуская самабытнасць і ёсць польскасць. Гэтыя дзве тоеснасці, адна — атрыбут «ніжэйных класаў», другая — «вышэйшых», — надзейны шчыт супраць «обрусительной» палітыкі.

Разам з тым народнікі прытрымліваліся ідэі аўтаноміі Беларусі ў складзе будучай дэмакратычнай, чытай — сацыялістычнай, Расіі: «прынцып абласной самастойнасці, як аснова для будучага свабоднага федэральна-палітычнага ладу, які павінны заняць месца сучаснага абсалютызму» [24, с. 60]. Адначасова народнікі выступалі за «свабоду мовы», паколькі: «свабоды мовы пазбаўлены палякі, маларусы, беларусы, літоўцы і інш.» [24, с. 73]. Барацьбу расійскай адміністрацыі супраць «паланізму» «гоманаўцы» назвалі барацьбой супраць усёй мясцовай інтэлігенцыі, якая «амаль пагалоўна складалася з палякаў-католікаў» [24, с. 75]. Галоўную ж перашкоду для развіцця Беларусі «гоманаўцы» бачылі ў антыпольскай палітыцы ўрада і сцвярджалі: «Пакінь вялікарускі ўрад беларускіх палякаў у супакоі, і яны, напэўна, у хуткім часе самі бы пакінулі свой выключна польскі пункт погляду» [24, с. 77]. Увогуле ж «польскаму пытанню» і расійскай нацыянальнай палітыцы было адведзена вельмі значнае месца ў абодвух нумарах «Гомона» (1884 г.).

Што тычыцца адмовы «польскай інтэлігенцыі» ў Беларусі ад «выключна польскага пункту погляду», то адзін з выдатных дзеячаў Беларускай Народнай Рэспублікі, адзін з айцоў-заснавальнікаў беларускай дыпламатыі і адначасова буйны даследчык нацыятворчых працэсаў у Беларусі Аляксандр Цвікевіч лічыў, што «літоўская партыя» ў сярэдзіне 1860-х гг. «брала гару над чыстай польскасцю» [35, с. 106]. Інакш кажучы, на яго думку, калі б «александраўская» ці «севастопальская» адліга працягнулася, то цалкам магчыма было нараджэнне ўжо ў тыя гады беларускай нацыянальнай эліты ў сучасным разуменні гэтага слова. Варта нагадаць, што А. Цвікевіч пісаў у той час, калі яшчэ былі жывыя сведкі той эпохі.

На пачатку XX ст., калі фармавалася ідэалогія беларускага руху, пра паўстанне 1863 г. у асноўным пісалі як пра «польскае», што тады было даволі

натуральным. Можна прывесці прыклад з 1913 г., калі шырока адзначаліся 50-я ўгодкі паўстання і ананісны аўтар адпаведнага артыкула з віленскай рускамоўнай «Вечерней газеты», якую рэдагаваў Антон Луцкевіч, напісаў зацёмку менавіта пра «польскае» паўстанне [7], але польскае ў палітычным, не этнічным сэнсе гэтага слова.

Але ўжо напярэдадні Першай сусветнай вайны Антон Луцкевіч (1884–1942), апісваючы тагачаснае становішча рэчаў, сцвярджаў, што «Мы ўжо адзначалі свосааблівую грамадскую структуру краю, у аснове якой ляжыць супадзенне амаль у поўным аб’ёме дзялення саслоўна-класавага і нацыянальнага. Мы адзначалі, што, напрыклад, карэннае літоўскае і беларускае насельніцтва краю — гэта амаль выключна сялянства, рабочая маса, дробнае мяшчанства, палякі ж у абсалютнай большасці складаюць прывілеяваныя класы, якія адыгрывалі да апошняга часу кіруючую ролю ў краёвым жыцці» [23]. Такім чынам, з аднаго боку, замацоўвалася трывалая традыцыя, якую пачалі яшчэ пецябургскія народнікі ў апошні чвэрці XIX ст., — традыцыя запісваць беларусаў выключна да плебейскіх мас, якія знаходзіліся ў падпарадкаваным становішчы ў дачыненні да палякаў і расійцаў; а з другога — надаваць слову *паляк* этнічнае значэнне, чаго самі «літоўскія палякі» з такой упэўненасцю не рабілі.

Таму з ідэалогіі беларускага руху вынікала патрэба вызвалення беларусаў, у тым ліку і з-пад польскага прыгнёту. На думку кіраўнікоў беларускага руху пачатку XX ст., палякі стаялі на дарозе адраджэння беларускай дзяржаўнасці і мусілі сысці. У гэтым сэнсе ідэалогія беларускага руху ў нечым сапраўды была падобна да ідэі расійскага царызму і ідэалогіі літоўскага руху. Падобная ў наданні гістарычнаму палітоніму *паляк* этнічнага зместу. Гэта ж імкнуліся рабіць і польскія нацыянал-дэмакраты.

Але карціна не будзе аб’ектыўнай, калі не ўлічыць існавання прарасійскай думкі на беларускіх землях, якую яшчэ называюць «заходнярускай». На пачатку XX ст., пасля паўстагоддзя ўзмоцненай русіфікацыі некаторыя ідэалогі «заходнярусы» пісалі, што ў Беларусі «“рускімі” засталіся толькі “поп ды хлоп”... Тут не засталася “тутэйшага” ні дваранства, ні дробнай шляхты, ні купецтва, якія не былі акаталічаны і апалячаны» [27, с. 4]. Канстатуючы паразу русіфікацыйнай палітыкі, прарасійскі друк спасылаўся на паспяховыя паланізацыйныя працэсы, якія зазвычай звязваліся з каталіцкім касцёлам: «Мяркуйце самі — дваццацімільённы рускі народ — беларусы пачынаюць у многіх месцах пераходзіць у каталіцтва, размаўляць па-польску і называць сябе палякамі» [27, с. 8], да таго ж гэтакія «палякі» не прымаюць і не могуць прыняць нічога «рускага».

Таму «заходнярусы» білі ў набат. Асабліва востра паўстала «польскае пытанне» ў сувязі з размовамі пра ўвядзенне земстваў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях у 1910–1911 гг. «Як бы ні ўяўляліся неістотнымі намаганні адарваць гэты край ад Расіі з боку людзей, якія не маюць ні арганізаванай

узброснай сілы, ні нават палітычнай самастойнасці, але з імі нельга не лічыцца, паколькі на працягу мінулага стагоддзя край паспеў ужо два разы зрабіцца тэатрам узброеных паўстанняў, якія пакінулі цяжкія сляды ў ім» [36, с. 1]. Безумоўна, пад «людзьмі, якія не маюць ні арганізаванай узброенай сілы, ні нават палітычнай самастойнасці» разумеліся мясцовыя «палякі». Такім чынам, вырашэння «польскага пытання» прагнулі ўсе значныя сілы краю. Праблема была толькі ў тым, на чый бок стануць самі мясцовыя «палякі», якія лічылі сябе грамадзянамі краю, спадкаемцамі ВКЛ. З нашага гледзішча, трагедыя была ў тым, што яны выбралі этнічную польскасць, пахаваўшы гэтым самым спадчыну Рэчы Паспалітай.

Ляцінка і кірыліца

Адным з асноўных пытанняў русіфікацыі пасля паўстання 1863 г. было навязванне расійскай адміністрацыяй кірылічнага алфавіта — «рускай грамадзянскі» — народам былой Рэчы Паспалітай. Гэта тычылася літоўцаў, беларусаў і нават палякаў. Але толькі ў беларускім выпадку кірыліца стала базавым алфавітам нацыянальнай мовы. Паспрабуем адказаць на пытанне «чаму?».

У газеце «Минское Слово» за ліпень 1909 г. была змешчана зацемка, даволі характэрная для таго часу і «заходнярускага» асяроддзя: «Першыя спробы стварыць беларускі сепаратызм адносяцца да 60-х гадоў мінулага стагоддзя, калі было надрукавана некалькі зборнікаў і брашураў на перакручанай беларускай гаворцы лацінскім шрыфтам... у Пецярбургу было заснавана палякамі выдавецкае таварыства “Загляне сонца і у наше ваконца”, з’явіліся беларускія кнігі, напісаныя полькамі Янкай Неслухоўскай і Францішкай Багушэвіч» [5, с. 10]. Відавочна, што аўтар зацемкі або не ведаў пра беларускіх паэтаў Янку Лучыну (1851–1897) і Францішка Багушэвіча (1840–1900), або наўмысна скажаў праўду. Але для нас цікава іншае: тое, што ўвесь беларускі рух — і газета «Наша Ніва», і выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца» — абвешчаліся польскімі інтрыгамі па старой традыцыі муроўёўскай эпохі. Галоўным маркёрам у гэтай справе быў лацінскі шрыфт.

Для беларускага руху пачатку XX ст. у справе мовы было некалькі выклікаў — ад напісання граматыкі да ўпарадкавання тэрміналогіі. Але падставовай праблемай была, безумоўна, праблема шрыфту — адказу на пытанне, кірыліца ці ляцінка стане асноўным алфавітам беларускай літаратурнай мовы.

Напрыканцы 1911 г., калі беларускі рух меў ужо значныя культурныя здабыткі, сур’ёзныя поспехі ў кнігавыдавецтве, рэдакцыя «Нашай Нівы» паставіла сваім чытачам пытанне, якое выглядала як прыватная справа чытачоў і рэдакцыі, але насамрэч тычылася праблемы нацыянальнага маштабу. Пытанне фармальна, ці фармальна і фактычна, вынікала з матэрыяльнага становішча «Нашай Нівы» (адзінай на той момант беларускамоўнай газеты), рэдакцыя якой заявіла, што з-за матэрыяльных прычын газета не можа больш выходзіць

абодвума шрыфтамі і мусіць выбраць адзін. Зважаючы на надзвычайную важнасць пытання, рэдакцыя звярнулася да сваіх «чытачоў і падпішчыкоў» па парад, які шрыфт выбраць [25].

На пачатку новага 1912 г. «Наша Ніва» пачынае новую рубрыку «Гутарка з чытачамі». Гэтая рубрыка была свосасаблівай пляцоўкай, дзе маглі дыскутавацца найважнейшыя для беларускага руху пытанні. Першым такім пытаннем, якое газета задала сваім чытачам, было пытанне «Які шрыфт?» [41]. У першым жа абмеркаванні «Наша Ніва» канстатавала, што з канца снежня 1911 г. да канца студзеня 1912 г. у рэдакцыю прыйшло надзвычай шмат лістоў, якія можна падзяліць на 4 групы: 1) тыя, хто выступаў за лацінку, 2) за лацінку і кірыліцу, 3) за кірыліцу «рускі шрыфт» і «такіх найболей», 4) за «новы шрыфт», які павінен быў аб’яднаць кірыліцу і лацінку. Таксама, паводле тыднёвіка, усе чытачы пагадзіліся, што, у рэшце рэшт, «раней ці пазней трэба будзе ўсё друкаваць адным шрыфтам (выдзелена «Нашай Нівай». — А. У.)» [41]. Ужо ў другім нумары ў рубрыцы «Гутарка з чытачамі» на тэму шрыфту выказаўся Янка Купала (1882–1942). Ён адразу адкінуў думкі пра «вышэйшасць заходняй культуры перэд усходняй» і выказаўся за шрыфт, якім была надрукавана «першая беларуская сьвецкая кніжка — Статут Літоўскі» [19], г. зн. за кірыліцу. Тут цікава тое, што значная частка чытачоў «Нашай Нівы» выступала адназначна за заходнюю арыентацыю беларускай культуры, апелюючы, такім чынам, да традыцыі XIX ст. і часткова да спадчыны Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

Увогуле пры палеміцы вакол пытання шрыфту асноўная барацьба вялася вакол, умоўна кажучы, гістарычнага аргумента. Так, вядомы публіцыст Мечыслаў Бабровіч (Лявон Гмырак) пісаў: «дзіўна мне і вельмі, вельмі сумна робіцца, што ёсць сшчэ людзі, каторыя маюць такую арыгінальную любоў да лацінскага шрыфту. Гэта ж яны, відаць, адрэкаюцца ад традыцый мінуўшчыны сваёй бацькоўшчыны, ад таго шрыфту, якім пісалі нашы слаўныя князі часоў нацыянальнай незалежнасці, якой ужываў урад Вялікага Княства Літоўска-Беларускага, якой карысталіся даўней усе не адрокшыся ад свайго народу» [19]. Далей ён сцвярджаў, што традыцыі лацінскага шрыфту ў беларускай гісторыі — гэта традыцыі «нацыянальнай здрады». Пры канцы свайго допісу М. Бабровіч яшчэ больш узмацніў эмацыйны акцэнт, кажучы, што ягонае маці полька і гадаваўся ён у польскім духу, але зрабіў выбар на карысць беларушчыны і таму «як кожны сьведомы беларус» выступае за «рускія літары» [19].

Рэдакцыя «Нашай Нівы» публікавала таксама і допісы тых, хто выступаў за лацінку. Так, у канцы лютага 1912 г. у тыднёвіку з’явіўся допіс «шляхціца з-пад Ашмянны», які пісаў, што каб «Наша Ніва» працягвала друкавацца лацінкай «даў бы 3 руб. замест 2 руб. 50 кап. — а калі і гэтаго мала, падпішуся адразу на 10 год» [20]. Цікава, што гэты шляхціц абгрунтоўваў сваю прыхільнасць да лацінкі наступнай акалічнасцю: «што забаронена, тое і бліжэй сэрцу і смачней» [20]. Хаця ўвогуле яму не было розніцы, якім шрыфтам чытаць газету.

Паводле «Нашай Нівы», нехта *Б. Поч-ко*, хутчэй за ўсё будучы рэдактар «Вісцігуса» *Б. Пачобка*, выказаўся за тое, што шрыфт не галоўнае, а «самае глаўнае — родныя, беларускія думкі» [20].

Яшчэ адзін істотны момант у дыскусіі вакол шрыфту — тое, што «нашаніўскія» аўтары даволі часта падзялялі чытачоў газеты на «сведомых» і «несведомых». Першыя — тыя, для каго пытанне шрыфту не прынцыповае, для іх галоўнае, каб беларуская свядомасць пашыралася, і большасць з іх выказвалася за кірыліцу; другія — гэта тыя, хто, паводле рэдакцыі, заявіў, што не будзе чытаць «Нашу Ніву», калі газета перойдзе на нейкі адзін шрыфт, большасць з іх, мяркуючы па ўсім, выступала за лацінку. І калі на пачатку «Наша Ніва» карысталася тэрміналогіяй «лацінскія літары» і «рускія літары», то падсумоўваючы дыскусію, узніклі паняцці «лацінка» і «гражданка».

Прыкладна праз паўгода галоўная беларуская газета падагульніла вынікі дыскусіі [21]. Аргументы, пададзеныя за лацінку, былі наступнымі: 1) лацінскі шрыфт выкарыстоўвае пераважна большасць «культурных народаў», і нават тыя народы, якія маюць уласны шрыфт, імкнуцца перайсці на лацінку; 2) лацінкай лепш і чысцей можна перадаць асаблівасці беларускай мовы. За кірыліцу такія: 1) «мы *бела-русы*, а не *бела-ляхі*, і наш шрыфт родны — рускі» (выдзелена ў аўтара. — *А. У.*); 2) кірыліцай пісалі ў часы Вялікага Княства Літоўскага, часы найвялікшага нацыянальнага ўздыму; 3) пры цяперашняй школьнай адукацыі кірыліцай валодае значна большая колькасць людзей чым лацінкай, газета кірыліцай мае ў два разы большы наклад; 4) лацінскія літары самі па сабе не наблізяць беларусаў да заходняй культуры, бо культуру пашырае не шрыфт, а ідэя. Такім чынам, падагульніўшы думкі чытачоў і прааналізаваўшы сітуацыю, было вырашана, што «Наша Ніва» будзе выходзіць толькі кірыліцай.

Лацінка захоўвалася яшчэ ў шэрагу выданняў, што выпускаліся «нашаніўскім» колам, а пры выданні зборніка «Малая Беларусь» выдавецкім таварыствам «Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ», увогуле сцвярджалася, што «палавіна кожнага сшытка будзе друкавацца аднымі літэрамі, другая палавіна другімі. Гэтым мы думаем ясна паказаць, што справа літэр — справа толькі формы, гэта справа малаважная» [9].

Хоць справа і была названа «малаважнай», але ў канцы 1912 г. у «Kurjeru Krajowym», які выдаваўся «нашаніўцамі»¹, лідары беларускага руху зноў тлумачылі сваім чытачам, што, па-першае, для беларускай мовы існуе неабходнасць выкарыстання аднаго, агульнапрызнанага шрыфту, а па-другое, што толькі кірыліца здольная задаволіць большасць беларускага грамадства [38]. Паводле рэдакцыі «Kurjera Krajowego», прыняцце адзінага шрыфту для беларускай мовы здольнае само па сабе спрыяць рэалізацыі «краёвай ідэі» праз

тое, што ні праваслаўныя, ні каталіцкія колы не будуць мець магчымасці ў поўнай меры спекуляваць на пытанні існавання адзінага беларускага народа.

Здавалася б, пытанне было вырашана, ці, прынамсі, «знятае» для «нашаніўцаў», але, выходзячы трохі за храналагічныя межы нашага артыкула, адзначым, што з пачаткам Першай сусветнай вайны і заняццем часткі беларускіх земляў кайзераўскім войскам гэтае пытанне зноў усплывало на паверхню. Так, 30 чэрвеня 1916 г. яго ўзняў на старонках «Номана» Антон Луцкевіч, які пісаў, што хоць «Наша Ніва» і перайшла на кірыліцу, «але гэта яшчэ зусім не развязае пытаньня, і ўсялякія кніжкі — як да чытаньня, так і да навукі — друкаваліся найбольш і такімі, і сямімі літэрамі» [37]. Далей ён пісаў, што ва ўмовах забароны «гражданкі» на занятых немцамі землях абвастралася спрэчка паміж прыхільнікамі чэшскага і польскага варыянту лацінкі для беларускага правапісу. Але гэта адбываецца ва ўмовах, калі асноўнае пытанне — лацінка ці кірыліца — да канца не вырашана і яно таму «не развязаецца так лёгка» [37], і «трэба думаць, што забарона друку рускімі літэрамі скончыцца разам з вайной, і тады пытаньне аб шрыфце прыйдзеца так ці гэтак развязаць. Але нават і тады яшчэ ня будзе пэўнасьці, што зроблены выбар будзе пацверджан жыццём» [37]. У канцы ён прывёў прыклад Румыніі, які сведчыў, што ў плане шрыфту ўсё можа змяняцца.

Гэта паказвае, што пытанне адзінага шрыфту для беларускай мовы не было простым, больш за тое, яно было больш складаным, чым гэта бачылася напачатку. Прычына, з нашага гледзішча, палягала ў тым, што ў Беларусі рэальна існавалі дзве традыцыі. Да таго ж кірылічная традыцыя ў большай ступені тычылася старабеларускай мовы, а лацінічная — новай беларускамоўнай літаратуры XIX ст. Што ж датычыць стаўлення беларускай эліты пачатку XX ст. да гэтых традыцыяў, то тут шырэйшае вытлумачэнне дасца ў артыкуле Антона Луцкевіча, напісаным у 1925 г. [16]. Там ён пісаў, што кірыліца — спрадвечны беларускі шрыфт, а лацінка сталася «*быццам сімвалам сьмерці беларушчыны* (курсіў Антона Луцкевіча. — *А. У.*)», гэта наступствы паланізацыі беларускай эліты ў XVII—XVIII стст. Тое, што «Баршчэўскі, Рыпінскі, Чачот, а пасля Дунін-Марцінкевіч ды Мацей Бурачок», пісалі лацінкай, тлумачылася іх «спольшчанаьцю». Нават больш за тое — «калі ўжо ня польская шляхта, а беларускае сялянства, збудзіўшыся ад векавага сну, пачало тварыць беларускае пісьменства, дык, бадай, цалком у ім запанавала кірыліца (выдзелена Антонам Луцкевічам. — *А. У.*)» [16, с. 168]. Тамсама змешчана інфармацыя, што калі ў 1912 г. «Наша Ніва» праводзіла анкетаванне ў справе шрыфту, то «блізу аднагалосна» чытачы выказаліся за кірыліцу.

Крытыкуючы ўлады міжваеннай Польшчы за «лацінізацыю беларусаў», А. Луцкевіч зрабіў вельмі красамоўныя высновы: «*веданьне аднэй лацінкі, без кірыліцы, пазбаўляючы нас магчымасці карыстацца літаратурай больш блізкіх нам украінцаў і расейцаў, адчыняе доступ, ды і то вельмі цяжкі —*

¹ Аддзел рукапісаў Бібліятэкі акадэміі навук Літвы. Ф. 138. Спр. 2229. Арк. 449.

толькі да больш далёкай ад нас польскай літаратуры (курсіў Антона Луцкевіча. — *А. У.*)» [16, с. 169]. Такую ж прымусовую «лацінізацыю», паводле Антона Луцкевіча, праводзілі нямецкія ўлады ў Заходняй Беларусі ў часе Першай сусветнай вайны. Урэшце, адзін з заснавальнікаў беларускага руху сцвярджаў, што ён прынцыпова не супраць існавання двух шрыфтоў, але ён супраць, калі адзін з іх навязваецца гвалтам.

З гэтага відаць, што выбар на карысць кірыліцы, зроблены ў часы «Нашай Нівы», быў глыбока асэнсаваны і з'яўляўся для кіраўнікоў беларускага руху, паводле тых звестак, што мы маем, прынцыповым. Тут важна адзначыць два моманты: па-першае, гэта арыентацыя на беларускае сялянства, якое, на думку «нашаніўцаў», на пачатку XX ст. у масе сваёй акцэптавала кірыліцу (у сярэдзіне XIX ст., паводле В. Дуніна-Марцінкевіча, сітуацыя была адваротная) [13, с. 134]; па-другое, умоўна кажучы, расійская мова і, адпаведна, літаратура, лічылася бліжэйшай беларускаму сялянству ці нават «усёй працавітай беднаце», чым польская (зноў жа ў адрозненне ад сярэдзіны XIX ст.) [13, с. 134]. У 1916 г. у артыкуле «Белорусское возрождение» Максім Багдановіч сцвярджаў, што беларуская культура «адаптавалася» ад расійскай, так, як славацкая ад чэшскай, кашубская ад польскай [3, с. 324].

Калі звярнуцца да творчасці аднаго з асноўных пачынальнікаў мадэрнай беларускай ідэі Францішка Багушэвіча, то ў знакамітай «Прадмове» да «Dudki Bielaruskaj» літаратар пісаў — «спрадвеку, як наша зямелька з Літвой злучылася, як і з Польшчай з'ядналася дабравольна, дык усё яе “Б я л а р у с я й” (разрадка Ф. Багушэвіча. — *А. У.*) звалі» [4, с. 22]. Такім чынам, Ф. Багушэвіч, удзельнік паўстання 1863 г., падкрэсліваў дабраахвотнасць уніі Беларусі з Польшчай.

Але не мінула і 30 гадоў, і ўжо ў Другой Устаўной Грамаце да народаў Беларусі, выдадзенай выканкамам Рады Першага Усебеларускага з'езда 9 сакавіка 1918 г., у якой было абвешчана пра адраджэнне беларускай дзяржаўнасці ў форме Беларускай Народнай Рэспублікі, айцы-заснавальнікі БНР сцвярджалі: «Пасля трох з паловаю якоў няволі ізноў на ўвесь сьвет кажа беларускі народ аб тым, што ён жыве і будзе жыць» [12]. Калі ад 1918 г. адміністрацыя 350 год, то атрымаецца 1568 г. Відавочна, што калі казаць пра 350 год «няволі» ў 1918 г., то пачынаць летапіс гэтай з'явы трэба менавіта ад часу Люблінскага сойму і заснавання Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Такім чынам, можна сказаць, што Рэч Паспалітая ў Другой Устаўной Грамаце БНР фактычна параўноўваецца, гаворачы словамі Кастуся Каліноўскага, да «няволі маскоўскай» [14, с. 32]. Дысананс паміж пасланнем «Dudki Bielaruskaj» Францішка Багушэвіча (1891) і Другой Устаўной Граматай БНР (1918) відавочны.

Таму прычыны выбару кірыліцы ў якасці базавай графікі найноўшай беларускай літаратуры трэба шукаць у тых трох дзесяцігоддзях, якія папярэднічалі аднаўленню беларускай дзяржаўнасці. Гэта тэма ўжо іншага артыкула, адначасна толькі, што тут трэба ўлічыць і сацыялізм, які ішоў у

Беларусь пераважна з Расіі, і польскі нацыяналізм, які не даў максімальна эфектыўна выкарыстаць спадчыну Рэчы Паспалітай у XX ст. як палякам, так і беларусам і літоўцам.

Высновы

Ад самага паўстання 1863 г., а можа і раней, было ясна, што лёс расійскай нацыянальнай палітыкі ў краі, а пазней і лёс беларускага руху, будзе залежаць ад вырашэння «польскага пытання». Іншымі словамі, удацца захаваць «цывілізацыю Вялікага Княства Літоўскага» ці яна будзе зліквідавана Расійскай імперыяй. Што тычыцца задач расійскай палітыкі ў дачыненні да беларускіх земляў увогуле і беларусаў у прыватнасці, то яны былі ясныя — максімальна аслабіць каталіцкі касцёл і абмежаваць выкарыстанне беларускай мовы. Фактычна ні першую, ні другую задачу імперыя выканаць не здолела.

Беларускі рух, які паводле сваёй ідэалогіі імкнуўся атаясамлівацца з гісторыяй ВКЛ, прарасійская прэса называла «польскай інтрыгай». З іншага боку, ідэолагі беларускага руху, пачынаючы ад народнікаў, бачылі беларусаў народам без эліты, што імкнуліся давесці і расійскія ўлады.

Найважнейшай справай для беларускага руху пачатку XX ст. з'яўляецца замацаванне кірыліцы ў якасці асноўнага шрыфту беларускай мовы. Выбар «Нашай Нівы» ў 1912 г. паўплываў на ўсю далейшую беларускую гісторыю. У ходзе дыскусіі адносна шрыфту былі агучаныя гістарычна чужародныя беларускім каталіцкім элітам ідэі пра бліжэйшасць расійскай культуры для беларусаў у параўнанні з польскай: «мы бела-русы, а не бела-ляхі». Відавочна, што напружаныя польска-беларускія стасункі таго часу пахавалі рэчпаспалітаўскую традыцыю, зрабіўшы яе няздольнай прынесці нейкую карысць ні беларусам, ні палякам.

Беларуская літаратурная крытыка і нацыянальная гістарыяграфія, якая брала свой пачатак у апісаным перыядзе, таксама не спрыяла беларуска-польскаму збліжэнню. Нягледзячы на прызнанне і беларусамі, і палякамі таго, што сучасную беларускую літаратуру пачыналі тыя, каго «Наша Ніва» называла «спольшчанаей шляхтай», іх ніяк не ўдавалася ўпісаць у нацыянальны пантэон.

Літаратура

1. А. С. Белоруссы / А. С. // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауза и И. Ефрона. — Т. 5. — Санкт-Петербург, 1891. — С. 232.
2. Аксаков, И. Сочинения: в VII т. / И. Аксаков. — Т. III. Польский вопрос и западноевропейское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». — Москва, 1886.
3. Багдановіч, М. Белорусское возрождение / М. Багдановіч // Выбранные творы. — Минск, 1996.
4. Багушэвіч, Ф. Творы / Ф. Багушэвіч. — Минск, 1998.

5. Белорусы. Обзор русской периодической печати. — Вып. XVII (с 1 января 1909 г. по 1 января 1912 г.). — Санкт-Петербург, 1914.
6. Бендин, А. Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863–1914 гг.) / А. Бендин. — Минск, 2010.
7. В Польше. 1863 года // Вечерняя газета. — 21 января 1913 г.
8. Горизонтов, Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше / А. Горизонтов. — Москва, 1999.
9. Да чытачоу // Маладая Беларусь. — 1912. — Сшыт. 1. — С. 8.
10. Долбилов, М. Культурная идиома возрождения России как фактор имперской политики в Северо-Западном крае в 1863–1865 гг. / М. Долбилов // *Ab imperio*. — 2001. — № 1–2. — С. 227–268.
11. Долбилов, М. Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М. Долбилов. — Москва, 2010.
12. Другая Ўстаўная Грамата да народаў Беларусі / archive.is [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://www.radabnr.org/be/archive/2hramata.htm>. — Дата доступу: 30.11.2016.
13. Забарона перакладу «Пана Тадэвуша» // Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. / уклад. Г. В. Кісялёў. — 2-е выд. — Мінск, 2003.
14. Каліноўскі, К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы / К. Каліноўскі. — Мінск, 1999.
15. Кулаковский, П. Польский вопрос в прошлом и настоящем. С приложением библиографического указателя / П. Кулаковский. — Санкт-Петербург, 1907.
16. Луцкевіч, А. Справа беларускага шрыфту / А. Луцкевіч // Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. — Мінск, 2006. — С. 167–169.
17. Матвейчык, Д. Выгнаныя з роднага краю. Паслялістападаўская эміграцыя з Беларусі і Літвы (1830–1870-я гады) / Д. Матвейчык. — Мінск, 2011.
18. Миллер, А. Русификация: классифицировать и понять / А. Миллер // *Ab imperio*. — 2002. — № 2. — С. 133–148.
19. М-скі, І. Які шрыфт? / І. М-скі // Наша Ніва. — 1912. — 2(15) лютага.
20. М-скі, І. Які шрыфт? / І. М-скі // Наша Ніва. — 1912. — 23(7) лютага.
21. М-скі, І. Які шрыфт? / І. М-скі // Наша Ніва. — 1912. — 10(23) траўня.
22. На шляху станаўлення беларускай нацыі: гістарыяграфічныя здабыткі і праблемы. — Мінск, 2011.
23. Неприми́мый конфликт // Вечерняя газета. — 1913 г. — 10 декабря.
24. Публицистика белорусских народников. Нелегальные издания белорусских народников. — Минск, 1983.
25. Рэдакцыя. Да усіх нашых чытачоу і падпісчыкоу // Наша Ніва. — 1911. — 15(28) снежня.
26. Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. — Выпуск I. — Вильна, 1885.
27. Скрынченко, Д. Трагедия белорусского народа / Д. Скрынченко. — Минск, 1908.
28. Смалянчук, А. «Польскае пытанне» ў беларускай гісторыі канца 18 — пачатку 20 ст. / А. Смалянчук // Гістарычны Альманах. — 2002. — Т. 7. — С. 181–186.
29. Смалянчук, А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — люты 1917 г. / А. Смалянчук. — Санкт-Пецярбург, 2004.
30. Токць, С. Беларуская вёска ў эпоху зменаў: Другая палова XIX — першая траціна XX ст. / С. Токць. — Менск, 2007.
31. Токць, С. Праблемы даследавання працэсаў фармавання сучаснай беларускай нацыі / С. Токць // Гістарычны Альманах. — 2001. — Т. 4. — С. 131–135.
32. Токць, С. Праблемы тэрміналогіі ў гістарычных даследаваннях нацыянальных працэсаў у Беларусі / С. Токць // Гістарычны Альманах. — 2003. — Т. 9. — С. 108–112.
33. Тумаш, В. Выбраныя працы / В. Тумаш. — Менск, 2002.
34. Филевич, И. Польша и польский вопрос (Посвящается Николаю Николаевичу Страху) / М. Филевич. — Москва, 1894.
35. Цьвікевіч, А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цьвікевіч. — Менск, 1993.
36. Щегловитов, С. Русско-польские отношения в Западном крае (В связи с вопросом о введении земства) / С. Щегловитов. — Вильно, 1910.
37. A. N. Hutarka i szryft / A. N. // *Homan*. — 1916. — 30 czerwieńia.
38. B. N. Życie krajowe / B. N. // *Kurjer Krajowy*. — 1912. — 8(21) listopada.
39. Głębocki, H. Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866) / H. Głębocki. — Kraków, 2000.
40. Lietuvių Klausimas Rusijos imperijoje. — Vilnius, 2001.
41. M-ski, J. Jaki śryft / J. M-ski // *Naša Niwa*. — 1912. — 26(8) studnia.
42. Rodkiewicz, W. Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905) / W. Rodkiewicz. — Lublin, 1998.
43. Romanowski, A. Pozytywizm na Litwie / A. Romanowski. — Kraków, 2003.
44. Romanowski, A. Prawdziwy koniec Rzeczypospolitej / A. Romanowski. — Kraków, 2007.
45. Staliūnas, D. Making Russians. Meaning and practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863 / D. Staliūnas. — New-York; Amsterdam, 2007.